

Medicina en femení

De les remeieres
medievals a les
trementinaires

GLÒRIA SABATÉ

Amb un recull d'herbes i remeis

Medicina en femení: de les remeieres medievals a les trementinaires

Amb recull d'herbes i remeis

Glòria Sabaté

Primera edició: març del 2023

© del text: Glòria Sabaté
© de les il·lustracions: Toni Llobet

Assessorament: Astrid van Ginkel

© de l'edició:
9 Grup Editorial
Cossetània Edicions
C/ de la Violeta, 6 — 43800 VALLS
Tel. 977 60 25 91
cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

Disseny i composició: 3 × Tres

Impressió: Impremta Pagès

ISBN: 978-84-1356-259-9

DL T 136-2023

No és permesa la reproducció total o parcial d'aquest llibre, ni la seva incorporació a un sistema informàtic, ni la seva transmissió en cap forma ni per cap mitjà, sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per gravació o altres mètodes, sense el permís previ i per escrit dels titulars del *copyright*.

Índex

PRIMERA PART: CONTEXT HISTÒRIC

ANTECEDENTS: EDAT MITJANA	10
✿ El món que ens envolta. El paper de les herbes remeieres en la medicina medieval. Textos i transmissió.....	10
✿ La cura del cos, un saber femení. Llevadores, remeieres, metgesses	14
✿ De remeieres a bruixes	15
LES TREMENTINAIRES (finals segle XIX - inicis XX).....	18
✿ Anar pel món. Circulació del saber femení en temps de crisi	18
✿ Les rutes de les trementinaries per Catalunya.....	20
✿ Un món que s'acaba: la desaparició de les trementinaries i la seva recuperació posterior.....	21

SEGONA PART: DE LES BRUIXES A LES TREMENTINAIRES. LA RECOPIACIÓ DE SABERS ANCESTRALS

PLANTES MEDICINALS.....	30
 Consideracions prèvies sobre les propietats curatives de les plantes.....	30
FETILLERIES I HERBES DE LES BRUIXES	32
 Fetilleries	32
 Herbes de gran toxicitat no autoritzades actualment	34
Belladona	34
Dolçamara.....	36
Estramoni	38
Mandràgora	40
Ruda.....	42
L'ungüent de les bruixes	44
 Herbes autoritzades	46
Aranyoner	46
Cua de cavall.....	48
Hisop	50
Ortiga major	52

LA TASCA DE LES TREMENTINAIRES	54
 El cicle de les estacions	54
 Herbes de primavera.....	58
Boixerola.....	58
Farigola	60
Herba blava	62
Salsufragi.....	64
Saüc.....	66
 Herbes d'estiu.....	68
Eufràsia.....	68
Orella d'os.....	70
Sajolida	72
Sàlvia.....	74
Serverola	76
Te de roca	78
Timó mascle.....	80
 Tasques de tardor	82
Olis i remeis	82
BIBLIOGRAFIA.....	90

PRIMERA PART

Context històric

Antecedents: edat mitjana

El món que ens envolta. El paper de les herbes remeieres en la medicina medieval. Textos i transmissió

El coneixement de les coses humanes i divines acostava l'home medieval a Déu. La naturalesa és concebuda com un organisme viu, universal i autosuficient, un sistema unificat de forces omnipresents animat per la divinitat, de manera que amb l'estudi de la "filosofia natural" hom abasta el conjunt dels sabers amb els quals es busca la comprensió racional del món sensible i de la natura, i el seu domini i aprofitament. El *De animalibus* d'Aristòtil, i altres obres falsament atribuïdes a ell com *De mineralibus* i *De vegetabilibus*, constitueixen el fonament de la història occidental fins ben entrada

l'edat moderna. Des d'aquesta perspectiva, interessien les interrelacions de l'home amb les forces de l'univers (astrologia i astronomia), la utilitat de les forces ocultes (màgia), la transmutació de la matèria i les seves utilitats (alquímia), les descripcions del món físic i dels diferents grups socials (cartografia, relats de viatges...), la producció d'aliments i la seva preparació (agronomia i cuina) i les naturaleses i propietats dels animals, les pedres i les plantes (història natural), entre d'altres.¹

Les herbes remeieres sempre han acompanyat l'home en la cura de la seva salut. Hom ha sabut utilitzar-les amb finalitats curatives, i sovint aquest ús ha anat acompanyat de pràctiques màgiques i religioses, les quals, en alguns casos, fins i tot han tingut més pes que no pas els beneficis que poguessin aportar els seus principis actius.² El món cristià medieval recupera els coneixements de la ciència mèdica grecoromana gràcies a l'aportació de la cultura araboislàmica, una ciència elaborada que pren la natura com a punt de partida de la seva acció. A partir d'autors com Galè (130-200 dC) es desenvolupa una medicina basada en la teoria dels humors,³ segons la qual tots els éssers vius estan formats per quatre elements bàsics (foc, terra, aire i aigua) sorgits de la combinació en parelles contraposades de quatre propietats (fred i calor, sequedat i humitat). Aquests quatre elements, en l'home, es corresponen amb els quatre humors (sang, bilis groga, flegma i bilis negra) i quan aquests humors es desequilibren apareix la malaltia.⁴

El cristianisme aviat considera que si Déu disposa que l'home emmalalteixi també ha fet créixer en el seu entorn remeis per als seus mals, de manera que es preserva l'estudi de les propietats de les herbes remeieres, inicialment a recer dels monestirs benedictins, els quals segueixen l'article 70 de les ordenances de Carlemany, el *Capitulare de villis vel curtis imperii* (742-814),⁵ per saber quines hortalisses, condiments, espècies, flors i plantes medicinals han de plantar i conrear.

És precisament la necessitat de reconèixer les plantes que es conreen als horts dels monestirs i les seves propietats allò que facilita la supervivència, durant l'alta edat mitjana, del gènere dels herbaris, d'important difusió durant l'antiguitat. Hom destaca l'*Herbarium* llatí atribuït a Appuleius Barbarus o Platonicus, que es tradueix a diverses llengües vulgars i exerceix una forta influència sobre els textos escrits durant la baixa edat mitjana, i la informació que hom pot obtenir dels tractats de matèria mèdica, com el *De vegetatibus* d'Aristòtil. Com molt bé assenyala Lluís Cifuentes, aquests textos es limiten a indicar el nom de cada planta, el lloc on es pot localitzar i les seves virtuts medicinals. Les plantes apareixen en ordre alfabètic o bé classificades en grups. No ofereixen cap descripció per poder-les identificar, encara que alguns, molt pocs, inclouen pintures esquemàtiques, que eren copiades d'uns manuscrits als altres i no directament de la natura.⁶

Els herbaris medievals són fonamentalment mèdics i tenen com a objectiu la indicació dels beneficis per a la salut que es reconeix en cada planta, amb algun esment a les seves propietats màgiques. Els estudiosos consideren que el més cèlebre és el *Macer Floridus*, un llarg poema de 2.269 versos en llatí escrit per Odó de Meung a

mitjan segle x. L'autor imita Emili Macer, l'amic de Virgili i d'Ovidi que, a principis de la nostra era, va escriure un poema sobre les virtuts de les herbes, del qual únicament se n'han conservat alguns fragments.⁷ Amb voluntat de condensar i simplificar la informació útil que hom podia trobar a les obres principals d'autors mèdics antics i medievals, hi són indicades les virtuts medicinals d'herbes, espècies, llegums, fruites i també algunes carns. Aviat es tradueix a les diverses llengües vulgars i es passa a prosa, alhora que se'n modifica profundament el contingut amb importants supressions i interpolacions, sense perdre, però, el seu caràcter recopilatori i eminentment pràctic.

El *Macer Floridus* conviu amb altres escrits sobre les virtuts de determinades herbes, tals com *Les propietats del romaní* (un breu tractat en 26 capítols), *Les virtuts de la sàlvia* i *L'herba de Tunís*, o diversos textos sobre les propietats ocultes d'alguns animals, amb importants vinculacions amb la màgia natural, com el *De corio serpentis*, on es recullen les suposades virtuts mèdiques i màgiques de la pell de serp polvoritzada.⁸ Ens trobem davant de textos que normalment circulen incorporats en d'altres obres més extenses, com els regiments de sanitat o alguns tractats de màgia natural com el *Secreta Alberti*, atribuït a Albert el Gran.

A partir del segle XII, però, tot canvia. Amb l'expansió econòmica i demogràfica que viu l'Europa occidental apareix la burgesia, un nou grup social que ja no encaixa en la societat feudal dels tres ordres tradicionals i que es dedica a l'activitat comercial, a la producció de béns per al comerç i accedeix al món de l'escriptura i la lectura, la qual cosa facilita l'aparició de noves formes institucionalitzades d'elaboració i difusió del saber. Paral·lelament, l'ús incipient de les llengües vernaculars com a instruments de comunicació i difusió del saber ajuden a expandir-lo, de manera que aquesta nova burgesia s'interessa per la possessió de llibres i pel manteniment de la salut, la seva i la dels animals dels quals se serveix.⁹ L'accés a la lectura i a l'escriptura ja no es deu en origen a una necessitat pràctica immediata, i hom comença a percebre la lectura com un mitjà d'entreteniment i de diversió, però també, i molt important, com a via de promoció social i professional, sobretot a partir de la disponibilitat de textos en vulgar; es revaloritza l'oci, la creació, el saber i la tècnica, i aviat hom s'interessa per la possessió de llibres i per matèries com la filosofia natural, l'astronomia, la màgia, la cosmografia, l'alquímia o la medicina.¹⁰

És per això que, arreu de l'Europa llatina, l'activitat mèdica, fins llavors en mans de clergues i de pràctics sense coneixements acadèmics, esdevingué un sistema professional organitzat.¹¹ L'home comença a veure's de manera diferent; se sent capaç de transformar i ennoblir el seu entorn, i aquest sentiment va acompanyat d'un creixent interès pel fins ara corruptible cos.¹² Així, des del segle XIII l'estudi de l'anatomia gaudeix d'un considerable progrés, mentre que la medicina, gràcies als mestres de les escoles de Salern, Pàdua, Montpeller i París, finalment assoleix el ple reconeixement de ciència.¹³ Aviat de la institució universitària sorgeix un nou tipus de metge amb perícia i formació llibresca: batxillers, llicenciats i doctors en medicina s'escampen vinculats a les ciutats i a un reduït grup de pacients que els pot pagar. Disposen del

suport dels governants, els quals posen en marxa una sèrie de mecanismes de control dels qui practiquen la medicina al marge d'aquesta formació universitària i exerceixen un exhaustiu control de la professió mitjançant un examen.

Aquest nou sistema basat en la institució universitària, però, no substitueix de seguida el model tradicional "obert" fonamentat en el sistema dels aprenents (cirurgians, barbers, apotecaris, menescals...) i, atès que molts d'aquests professionals de la medicina, mancats d'una sòlida formació teòrica, davant la competència de la nova figura del metge, se senten empesos a millorar els seus coneixements, mostren un viu interès per textos de caràcter eminentment pràctic traduïts al català, estretament lligats al que hom denomina "medicina pràctica", que tenen una clara funció preventiva i terapèutica. I, d'entre aquests textos, destaquem els receptaris,¹⁴ íntimament relacionats amb els herbaris.

Es tracta de prescripcions mèdiques pròpies de l'automedicació, receptes genèriques que no formen part de cap estructura orgànica com aquelles que donen origen als esmentats herbaris, sinó que hom els copia normalment aprofitant els espais en blanc en volums d'obres de contingut mèdic, però també religiós o històric. Moltes d'aquestes receptes són conjurs i exorcismes en forma d'oracions i jaculatòries per curar malalts, barreja de devoció i màgia. La conjuració consisteix en l'aplicació d'una força misteriosa, vinculada a certs ritus o fórmules màgiques, gràcies a la qual hom obté efectes col·locats fora de la normalitat (guaricions, cerca d'objectes perduts...).¹⁵

Sovinteja l'ús de les oracions cristianes del Parenostre i de l'Ave Maria, completes, quan el conjur es fa a favor d'una persona, amb el Credo i, en molts casos, amb el senyal de la Creu. Són oracions i eixarms que mostren el món complex de l'aplicació de la religió i la màgia als problemes de la salut i la malaltia. Destaquen l'*Oració de sant Cebrià* per mantenir la fertilitat i protegir-se de la malaltia agafada per efecte d'un encanteri; l'*Oració de santa Apolònia* contra el mal de cap i de queixal; l'*Oració a sant Restitut* per preservar la vista, o el *Passament de la Verge Maria* com a protecció per a les dones embarassades, entre d'altres.¹⁶ A través d'aquestes oracions, hom eleva l'enteniment a Déu, als àngels i als sants per exaltar-los i per demanar-los favors.

En definitiva, es tracta d'uns textos estretament lligats al saber popular, a unes pràctiques heterogènies, uns coneixements ancestrals que perduraren inalterables fins a les reformes posttridentines i que, lligats a una concepció màgica de la salut, la vida i la mort, podem relacionar estretament amb les dones, com veurem tot seguit.¹⁷

La cura del cos, un saber femení. Llevadores, remeieres, metgesses

El procés de professionalització vist més amunt, atès que exigia el títol d'un Estudi General per a l'exercici de la medicina, exclou les dones de la pràctica legal i provoca la marginació explícita de la dona de l'exercici de la medicina i de la confecció i l'administració de medicaments, i únicament li permet la cura dels nens i de les dones malaltes.¹⁸ No obstant això, al marge del que hom anomena "medicina oficial" hi ha documentada una pràctica professional femenina posterior a aquesta legislació perquè, malgrat els avenços aconseguits, la gent del poble encara s'aferra a creences heretades des de temps remots sobre les virtuts curatives d'algunes pedres precioses i de moltes plantes, sobretot si van associades a una determinada recitació de l'oració escaient. I, tal com hem esmentat anteriorment, en la conservació i circulació d'aquesta mena de saber "tradicional" les dones juguen un paper fonamental;¹⁹ Teresa Vinyoles assenyala que, al llarg de la història, la presència de dones en l'infantament, l'alimentació, el vestit, l'atenció als malalts i la mortalla és una constant, ja que en totes hi ha un element màgic, quasi diví.²⁰ Guaridores, herbolàries, remeieres, llevadores, hospitaleres i, fins i tot, metgesses amb llicència reial, que obtenien després d'una llarga i exitosa experiència provada, mantenen viva la vella tradició de la transmissió de coneixements mèdics pràctics i no reglats entre dones i per via oral, una medicina que transcorre paral·lela a la que s'ensenya a les universitats.²¹

Però la tasca d'aquestes dones sàvies, de procedència, estament, ètnia i religió diversa, s'anirà veient de mica en mica desprestigiada, demonitzada i, finalment, substituïda per models actualment imperants de la ciència mèdica institucional. A partir del segle XIV, es fa palesa la desconfiança que susciten i la seva associació amb el malefici i la bruixeria.²²

De remeieres a bruixes

A mesura, doncs, que la medicina institucional sorgida de les universitats i exercida exclusivament per homes guanya terreny a tots aquests sabers tradicionals i es van imposant nous paradigmes científics sobre el cos, la malaltia i la salut, totes aquestes dones sàvies passen a ser vistes amb desconfiança i són acusades de fetilleres i metzineres; no debades els seus coneixements d'herbes remeieres i d'altres productes d'origen mineral i animal, així com la seva capacitat per elaborar aigües, unguents i pólvores, les converteixen en capaces de donar l'amor i la vida, però també de prendre'ls. Les mans que curen també poden provocar la malaltia i la mort.

Paral·lelament, i d'acord amb Pau Castell, en el decurs de les primeres dècades del segle XIV sorgeixen una sèrie de textos de l'entorn de la cúria papal i de la Inquisició pontifícia que comencen a establir vincles entre la màgia popular i les arts nigromàntiques, tot recalcant el seu caràcter diabòlic:

Constatamos la emergencia de una nueva tipología de crímenes a través de la acción inquisitorial, en los que se mezclan elementos de la magia popular con otros aspectos del mundo de la nigromancia diabólica y de la lucha contra la herejía. La combinación de elementos realizada en este tipo de acusaciones, con una importancia creciente de la invocación, pacto y adoración del Diablo, prefigura las características del nuevo estereotipo de bruja que se desarrollaría durante los primeros años del siglo xv.

En paralelo a la acción de los inquisidores de la fe, a la que pronto se añadirían también numerosos tribunales laicos, la difusión de esta imagen diabolizada de la magia popular iría a cargo de los frailes predicadores, dominicos y franciscanos, que contribuirían de forma decisiva al cambio de percepción en el conjunto de la población medieval.²³

És en aquest ambient de por i de sospita quan, a inicis del segle xv, apareixen les primeres persecucions contra dones acusades d'un nou crim contra Déu i la societat: el crim de bruixeria. Les Ordinacions de la Vall d'Àneu, promulgades pel comte Arnau Roger IV de Pallars l'any 1424, recullen de manera detallada com s'havia d'actuar enfront d'aquest nou crim i els mals que hi anaven associats. Es tracta de la primera referència a la cacera de bruixes de tot Europa:

Un estereotipo que acabaría codificándose a finales del siglo xv y extendiéndose por toda Europa con el paso al mundo moderno, y que incluía el vuelo nocturno, el pacto y homenaje al Diablo, la abjuración de la fe cristiana, y las acciones maléficas contra personas, animales y cosechas.²⁴

Els estudis historiogràfics sobre aquest fenomen s'inicien durant el segle XIX:

Cuando se llevaron a cabo las primeras recopilaciones de fuentes documentales y los primeros ensayos interpretativos sobre este fenómeno histórico, a los que siguieron multitud de aproximaciones monográficas durante la primera mitad del siglo XX, en consonancia con las principales corrientes interpretativas del momento. Sin embargo, el verdadero giro historiográfico tendría lugar a partir de la década de 1970, cuando los historiadores anglosajones Norman Cohn y Richard Kieckhefer publicaron sendos textos fundacionales en los que se hacía hincapié en el origen medieval de la caza de brujas y se llevaba a cabo un riguroso trabajo sobre las fuentes primarias que desmentía numerosos falsos documentales e interpretaciones anteriores y que sentaba las bases para ulteriores reflexiones. Las últimas décadas del siglo XX fueron un auténtico período dorado por lo que respecta al conocimiento de este episodio histórico, con una multiplicación del número de estudios, un aumento considerable de fuentes primarias editadas y un renovado interés entre el gran público.²⁵

Per a Isabel Pérez, la cacera de bruixes va ser un fenomen polític més que no pas religiós o de qualsevol altre tipus, que apareix lligat a un procés d'homogeneïtzació cultural estretament vinculat a l'expansió del poder de l'Estat. Des d'aquesta perspectiva, es tracta d'una persecució conscient dirigida contra les dones que, per la seva saviesa, per les seves creences, per la seva independència o simplement per la seva inadaptació a les regles que la societat els imposa, qüestionen amb les seves vides el propi cos social.²⁶ Hom estableix una diferència entre les concepcions populars sobre la bruixeria i aquelles elaborades per inquisidors i tractadistes. Mentre que en l'àmbit popular l'acció de les bruixes va lligada fonamentalment a la capacitat de causar mal per mitjans malèfics, els inquisidors i tractadistes insisteixen en el vessant diabòlic de les reunions nocturnes, caracteritzades pel pacte amb el diable i l'apostasia.

És precisament aquesta por al pacte diabòlic que situa les bruixes al marge de l'ortodòxia catòlica el que podem relacionar amb una de les diverses teories sobre l'aparició de la bruixeria, les seves causes i condicions. A partir del segle XIX, paral·lelament als estudis historiogràfics suara esmentats, investigadors com Jules Michelet²⁷ o Margaret Murray²⁸ defensen la teoria de la pervivència d'un culte pagà precristià a la Deessa Mare que va sobreviure fins a arribar a l'edat mitjana i que va deixar la seva empremta en el que després fou la bruixeria.

En aquest sentit, Pau Castell relaciona la creença dels atacs nocturns de les bruixes amb la pervivència dels antics esperits que apareixien dins les cases, les anomenades *dominas nocturnes*, encapçalades per la seva líder, la *Domina Abundia*, designada d'aquesta manera perquè aportava abundància de béns temporals a les llars que freqüentaven en el cas de trobar-hi menjar i beguda a la seva disposició.²⁹ Som davant de la tradició anomenada "societat de les fades", els orígens de la qual han de buscar-se en les divinitats femenines de les antigues mitologies europees. Fonts d'època medieval

testimonien la pervivència d'aquesta creença, molt estesa entre les dones en general, i designen aquestes figures amb els apel·latius de *bones dones* o *dames de la nit*. Habiten en llocs apartats com coves, boscos o cursos d'aigua i participen en processons nocturnes liderades per una divinitat femenina. Curiosament, en molts dels judicis conservats contra les bruixes s'esmenta que l'acusada s'ajuda d'aquestes bones dones, ara ja amb connotacions més sinistres.

En definitiva, molts dels elements que ens parlen de la pervivència d'aquest culte a una divinitat femenina s'associen a la figura de la bruixa diabòlica, tal com posen de relleu alguns judicis de la segona meitat del segle XV i els de tota l'edat moderna. Es tracta d'una creença que conviu amb el cristianisme en un sincretisme peculiar (recordem que moltes de les oracions emprades en els rituals màgics són cristianes) i que la trobem íntimament relacionada amb aquella saviesa ancestral vinculada al coneixement profund de la natura i de transmissió femenina que incomodava el poder de l'Estat, perquè s'ubicava al marge de la resta de la societat, i que, d'alguna manera i malgrat les dificultats, perdurà fins a arribar a la figura de les trementinaires:

La recol·lecció i la transformació dels productes que ofereix el medi natural per aprofitar-ne les seves virtuts guaridores és una activitat gairebé tan antiga com l'espècie humana, transmesa i perfeccionada al llarg dels segles, generació rere generació. Les trementinaires, dipositàries d'aquests coneixements ancestrals, van emprendre els camins de sortida de la vall per atansar-se a un món urbà on aquesta cultura ja havia desaparegut.

La preparació de productes naturals per part de les dones de la vall és una activitat coneguda de temps antics. L'any 1623 declarava Magdalena Barber, veïna de Sant Pere de la Vansa, que algunes dones de les parròquies de la Vansa i Fòrnols, acusades de bruixeria, sabien preparar una gran varietat de metzines: els coneixements ja hi eren; faltaven els motius per anar pel món.

(*Museu de les Trementinaires*)